

ТЕМА № 7

ФІЛОСОФІЯ СУСПІЛЬСТВА

(2 години)

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ:

1. Основні концепції суспільства у філософії.
2. Поняття суспільства.
3. Суспільні відносини та їх структура.
4. Функції суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : [курс лекцій ; 2-ге вид., випр. і доп.] / Андрущенко В. П. – К., 2002. – 321 с.
2. Бабичев В. Р. Основы философии : [учебное пособие] / Бабичев В. Р., Усова Т. Е. – Х., 2008. – 368 с.
3. Гуревич П. С. Основы философии : [учебное пособие] / Гуревич П. С. – М.: Гардарики, 2007. – 204 с.
4. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / Кремень В. Г. – К., 2005. – 528 с.
5. Івакін О. А. Філософія: Навчальний посібник / Івакін О. А. – К., 2004. – 254 с.
6. Пертушенко В. Л. Філософія: навчальний посібник [2-ге вид., випр. і доп.] / Петрушенко В. Л. – К.: Каравела; Л., 2002. – 544 с.

1. Основні концепції суспільства у філософії.

Суспільство — об'єкт вивчення багатьох гуманітарних і соціальних галузей знання: історії, економічної теорії, демографії, соціології тощо. Ближче за всіх до філософії у вивченні суспільних процесів — соціологія. Протягом тривалого періоду соціологічні знання про суспільство накопичувалися у надрах філософії. Але навіть після того, як соціологія проголосила незалежність від філософії як справжня наука про суспільство, філософія продовжувала й продовжує відігравати помітну роль у дослідженні суспільного життя. Предметна сфера філософських міркувань - дослідження суспільного життя з позицій проблем світогляду. Центральне місце займають питання аналізу сенсу, змісту та мети існування суспільства, його походження, доль та перспектив, спрямованості рушійних сил і можливих закономірностей його розвитку. Суттєве значення у філософському знанні про суспільство має осмислення якісної своєрідності суспільства, його відмінності від природи.

Специфіка філософського осмислення суспільства проявляється і в межах філософії історії. Августин Аврелій, Георг Гегель, Карл Маркс, Раймон Арон, Енджей Калло, Арнольд Тойнбі зв'язували філософське уявлення про суспільство з пошуками законів суспільного життя, спрямованістю історичного розвитку, можливістю передбачення майбутнього. У XVII — XVIII ст. широке розповсюдження дістала натуралістична концепція тлумачення суспільного життя. Натуралістичний філософський принцип вимагає роз'яснення соціальних явищ винятково дією природної закономірності: фізичної, географічної, біологічної та ін. Французький соціаліст — утопіст Шарль Фур'є, наприклад, намагався створити соціальну науку, виходячи із законів всесвітнього тяжіння Ісаака Ньютона. Завдання свого життя він бачив у формуванні соціальної теорії як частини теорії всесвітньої єдності, що ґрунтується на принципі тяжіння за пристрастю, всезагальною закономірністю, що обумовлює природну схильність людини до якого-

небудь виду колективної праці. Найвищі форми буття натуралізм зводить до нижчих. Так, людину зводив до рівня суто природної істоти. Такий підхід притаманний всім формам метафізичного матеріалізму. Основна помилка полягала у приниженні людської активності і заперечення людської свободи. Справді, якщо суб'єкт розглядається тільки як природне явище, розчиняється у природі, позбавляється якісної визначеності, це неминуче приводить до жорсткого включення людської поведінки у ланцюг природних причин та наслідків. Тут вільній волі не залишається місця, а концепція соціальних подій неминуче набуває фаталістичного забарвлення. Заперечуючи свободу і припиняючи духовну суть людини, матеріалізм стає антигуманним, ворожим людині. Так, у системі Томаса Гоббса свободі відводиться надто скромне місце. Свобода розглядається лише модифікацією необхідної причини. У праці «О свободе и необходимости» Томас Гоббс саме так й висловлює думку: «Кожна добровільна дія є вимушеною», а «всі дії необхідні».

Ще одна вада натуралістичного підходу до суспільства — те, що людина уподібнюється соціальному атому, а суспільство — механічному агрегату індивідів — атомів, що зосереджуються винятково на власних інтересах. Механіцизм органічно впливає з натуралізму і стає теоретичним обґрунтуванням індивідуалізму, анархізму та егоїзму. Іншими словами, натуралізм тлумачить людину вульгарно-матеріалістично, помічає в ній лише природну субстанцію, що дійсно має місце. В результаті і людські зв'язки набувають природності. Суспільство визнається, але як цементуючий початок, береться або користь теорії просвітників XVII — XVIII ст., або статева любов (Людвіг Фейєрбах). І хоча натуралісти постійно говорять про індивіда, між тим немає розуміння ні індивіда, ні суспільства, тому що суспільство у натуралістичній філософії характеризується лише як всезагальність, що зв'язує множину індивідів тільки природними узами. Але якщо людину з людиною зв'язують лише природні узи, то кожен має захищати свою природу проти існуючих моральних принципів, тому що принципи моралі не виходять з природи людини. Теоретичне обґрунтування егоїстичної життєвої позиції зробив німецький філософ, молодогегельянець Макс Штірнер (Каспар Шмідт) у книзі «Единственный и его собственность», а внутрішню порожню життєву позицію, мабуть, краще за всіх розкрив Тарас Шевченко у поемі «Сон».

Важливий напрямок у підході до вивчення суспільних процесів — ідеалістична концепція суспільства. Ідеалізм на відміну від натуралістичних концепцій занадто одухотворяє людину, відриває її від природи, перетворюючи духовну сферу суспільного життя на самостійну субстанцію. Таке розуміння історії виникає як результат абсолютизації духовного фактора у людському бутті. Практично це означає дотримуватись просвітницького принципу: думка владарює світом. Зрозуміло, ідеалізм у принципі не заперечує об'єктивний фактор в історії. Але якщо з точки зору натуралізму розвиток суспільства повністю визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого початку, соціального першоруху виконує або світовий Розум (об'єктивний ідеалізм), або не визначена нічим людська, насамперед, духовно-вольова активність (суб'єктивний ідеалізм). Світовим Розумом у філософію привноситься фаталізм (що має місце і в натуралістичному матеріалізмі); духовно-вольова активність обґрунтовується суто суб'єктивістським розумінням історичного ходу.

У деяких ідеалістичних системах, наприклад, у кантіанстві і російській релігійно-моральній філософії, є позитивний початок у підході до людини і історії, обґрунтовується свободою суб'єкта, його творчої активності. Як би не розумілась духовність, ніхто не мислить її без моральності, а моральність же передбачає наявність свободи. Духовно-моральною може бути тільки вільна людина. Тому потрібно перемогти вузькі рамки натуралізму, економічного матеріалізму і технократизму та повернутися до гуманістичних цінностей. А це передбачає засвоєння всього багатства духовних традицій. Так, Іммануїл Кант на відміну від просвітників принципово по-новому підійшов до обґрунтування соціального буття Людини. Наївному оптимізму натуралістичної етики з її центральним принципом користі протиставляється концепція самоцінності людської особи, а з

постулатів практичного Розуму виходить на перше місце Свобода. На думку Іммануїла Канта, Людина як моральна істота не потребує жодних примусів, тому що дійсно моральний мотив породжується вільним волевиявленням особи. Такий мотив полягає в тому, щоб людина виконала моральний обов'язок, не очікуючи компенсації ні в цьому, ні в іншому світі

Негативні наслідки ідеалістичного розуміння суспільства полягають у відриві слова від діла, теорії від практики, ідеалу від інтересу, формування відчужених фетишистських форм свідомості, що починають панувати над людьми. Інакше, ідеалістичне розуміння історії небезпечно тим, що породжує соціальну міфологію і приречує соціальні суб'єкти, що потрапили під вплив міфу, на погоню за міражами. Коли символ панує над буттям, будь це образ світлого майбутнього, ідеального наукового знання або всемогутньої техніки, мета неодмінно підмінюється засобом, а мудрість — Розумом. Сучасна наука пішла на зближення з технікою і відокремилася від людини. Проте живою культуру робить моральність, а не культ науки та техніки, що спустошує її, впливає на неї. Що ж до диктатури соціального ідеалу, відірваного від життя і навіть такого, що їй протистоїть, то результати панування у суспільній свідомості таких ідеалів-міражів добре відомі людству ХХ століття. Це й концепція створення загального благоденства у США, і побудова розвинутого соціалізму в СРСР, і різноманітні теорії конвергенції двох систем та ін. Ідея лише тоді добра, коли осяяна сенсом людського буття. Поза такою заданістю ідея стає інтелектуальним безумством.

У ХХ ст. на осмислення історичного процесу суттєво вилинуло матеріалістичне розуміння історії. Найпослідовніше матеріалістичне розуміння історії викладено в марксизмі. Найбільше, чого досягла марксистська соціологія — введення в науку поняття соціального організму. Цінність такого відкриття безсумнівна. Проте суспільство не зводиться до організму. У ширшому розумінні, тобто не тільки соціологічному, але й у філософському, людське суспільство виступає як специфічний вид об'єктивної реальності і як особлива ступінь в космічному процесі. Суспільне життя з позицій марксизму розуміється як вища форма руху матерії, що виникла на певному рівні її розвитку і має власну логіку буття. Суспільна логіка розвитку означає, що хоча суспільство і є живою системою, тобто особливим типом на Землі, все ж якісно відрізняється від інших живих систем, виступає і як об'єкт, і як суб'єкт матеріальної дійсності. Але об'єктивне не рівняється матеріальному, а суб'єктивне — ідеальному.

Що ж є визначальним у житті суспільства, в його історії? Матеріальне чи ідеальне, суспільне буття чи суспільна свідомість? Незважаючи на окремі правильні думки, сформульовані різними філософами ще у стародавності, наука про суспільство і закони його розвитку до марксизму не створена. Філософи розглядали суспільство з позицій ідеалізму, а їх філософські вчення страждали рядом суттєвих недоліків. У різних концепціях розглядались лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджувалось те, чим вони викликаються, не уловлювалася об'єктивна закономірність у розвитку систем суспільних відносин, не простежувалось коріння відносин у рівні розвитку матеріального виробництва. Отже, залишались на поверхні явищ, тоді як завдання науки — проникнути за видимість і поверховість подій в їх суть, відкрити їх визначальні причини. Домарксистські соціологи між навколишньою природою і суспільством бачили безодню, не помічаючи і не розуміючи того, що людина і людське суспільство, хоча й специфічні, але все ж таки частина єдиного матеріального світу, і отже, закономірності розвитку суспільства те ж об'єктивні, незважаючи на їх специфічність. Суттєвий недолік немарксистської соціології: ігнорування вирішальної ролі народних мас в історії, зведення історії суспільства до історії діяльності великих людей. Тільки усунувши недоліки розгляду розвитку суспільства, можливо створити науку про закони суспільного розвитку, обґрунтувати діалектико — матеріалістичне розуміння історії.

У чому ж суть діалектико — матеріалістичного розуміння суспільної історії? Матеріалістичне розуміння історії починається з вирішення основного питання філософії стосовно суспільства. Свідомість людей залежить від їх буття. Основу життя суспільства і остаточно всю суспільну діяльність визначає матеріальне виробництво та інші матеріальні явища і процеси. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Карл Маркс вслід за Іммануїлом Кантом і Георгом Гегелем чітко ставить проблему об'єктивних основ історичного процесу: інтереси, воля, бажання, дії людей, як правило, різноспрямовані; але хаос випадкового — тільки зовнішня картина історії, за якою приховується внутрішня логіка історичного процесу, його об'єктивна закономірність. Контури методології Карла Маркса: йти не від суб'єктивних намірів учасників історичного процесу, в тому числі й найвидатніших, а від внутрішньої, об'єктивної основи, що робить історію єдиним, самим собою упорядкованим процесом і визначає характер індивідуальної мети і суб'єктивних свобод. Суть матеріалістичного розуміння суспільства полягає в тому, по-перше, що виробництво, а слідом за виробництвом й обмін продуктів є основою будь-якого суспільного ладу; по-друге, історичний процес, суспільне буття мають об'єктивний характер; по-третє, головною рушійною силою, що перетворює життя суспільства, є народні маси; по-четверте, засоби для зміни існуючого становища явищ, подій необхідно відкривати в наявних матеріальних факторах виробництва.

Вчення Карла Маркса про матеріалістичне розуміння розвитку суспільства — одне з найаргументованіших. Основні положення складають базу сучасної концепції суспільства. Але її історичні межі, догматизація вчення його послідовниками, в тому числі й сповзання до економічного матеріалізму, ігнорує суб'єктивний фактор в історії; абсолютизація виробничих відносин, матеріального виробництва і приниження ролі духовного виробництва; перебільшення ролі суспільства у розвитку окремого індивіда, яке веде до філософського обмеження і виправдання тоталітарного суспільства; нігілістичне, а часто й вороже ставлення до немарксистських концепцій теорії суспільства — все це справедливо піддається критичному аналізу. У ХХ ст. проблема науково-технічної революції, її впливу на соціальні структури та роль у розвитку сучасного світу привела до формування технократичних моделей історії. Серед них найвідоміші: концепції постіндустріального, технотронного, інформаційного суспільства.

2. Поняття суспільства.

Одна з фундаментальних категорій соціальної філософії — суспільство. Предмет соціальної філософії — вивчення суспільства як цілісної системи, що розвивається. Саме завдання соціальної філософії — визначити поняття людського суспільства, поняття суспільних явищ, з'ясування основи єдності їх у суспільстві. Окремі соціологічні теорії саме і відрізняються залежно від того, як з'ясовують суть суспільства і соціальних явищ з урахування їх єдності у цілісному суспільстві. Механістичні та ряд інших теорій суспільства не розглядали суспільство і людину як продукт історії, а історію суспільства як результат людської діяльності. Навпаки, механістичні теорії уявляли суспільство абстрактно, визначаючи як сукупність абстрактних індивідів.

На противагу марксизму дав нове поняття суспільства. Виступаючи проти розуміння суспільства як сукупності абстрактних індивідів, визначаючи продуктивну діяльність людини як родову суть, марксизм розглядав процес обміну між природою і суспільством як процес, що відбувається «у специфічних історико-економічних відносинах виробництва, процес виробництва і відтворення самих виробничих відносин, а тим самим й носіїв процесу матеріальних умов їх існування і взаємних відносин, тобто певною суспільно-економічною формою».

Сукупність суспільно-економічних відносин, де носії виробництва перебувають до природи і один до одного у взаємодії, і які вони створюють — ця сукупність якраз і є

суспільство. Отже, Карл Маркс визначає людське суспільство як сукупність відносин людей до природи і один до одного.

У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, не залежні від їх волі відносини — виробничі відносини, що відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Карл Маркс стверджував навіть, що суспільство ототожнюється з виробничими відносинами, що взяті в їх сукупності. Виробничі відносини у сукупності утворюють те, що називають суспільними відносинами, суспільством, і утворюють суспільство, що перебуває на певному ступені історичного розвитку, суспільство зі своєрідними відмінностями. Античне суспільство, феодальне суспільство, буржуазне суспільство становлять такі сукупності виробничих відносин, де кожна разом з тим знаменує особливий ступінь в історичному розвитку людства. Але розуміти Карла Маркса, нібито суспільні відносини вичерпуються відносинами виробництва, неправильно. Карл Маркс, говорячи про суспільні відносини і виробничі відносини, хотів підкреслити, що виробничі відносини важливі, утворюють основу інших відносин, що всі останні суспільні відносини викликаються і визначаються виробничими відносинами. По суті, Карл Маркс розумів людське суспільство як сукупність взаємозв'язаних дій людей у процесі виробництва, але не зводив усі суспільні відносини винятково до виробничих відносин, а навпаки, підкреслював, що суспільство охоплює всі суспільні процеси, які відповідають певному ступеню розвитку продуктивних сил і обумовлених ними виробничих відносин. Люди з необхідністю і незалежно від їх волі вступають не тільки у виробничі відносини. Необхідні відносини існують в усіх сферах суспільного життя.

Що таке суспільство? Суспільство — сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, або взаємними симпатіями, або видом діяльності. Це звичайне визначення. У соціології поняття суспільство має ширший універсальний зміст. Якщо у звичайному визначенні суспільства відзначались взаємодія індивідів, взаємозв'язки і взаємовідносини, що складаються між ними, то у вищому значенні соціології суспільство сукупність всіх видів, способів взаємодії і об'єднання людей, в яких виражається всебічна залежність їх один від одного. Суспільство структурно або генетично визначений тип (рід, вид, підвид тощо) спілкування, що становить історично визначену цілісність або як відносно самостійний елемент (аспект, момент тощо) стійкої цілісності. Суспільство — це згусток зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми у процесі практично-господарської діяльності, у процесі соціального життя. Тому соціальне служить для характеристики суб'єктів соціальних дій, видів, соціальних зв'язків усередині суспільства (особа і суспільство, соціальних спільностей одна з одною та ін.), оцінки і визначення соціальних процесів, явищ, властивих суспільству.

Основною важливою ознакою суспільства є територія, де консолідується соціальні зв'язки. Планета надала можливість багатьом спільностям людей знайти свій осередок для забезпечення життєвих потреб людей і надати життєдіяльності індивідів їх неповторних рис, обумовлених багатоманіттю кліматичних умов і природним ландшафтом. Територія — основа соціального простору, де складаються, розвиваються відносини і взаємодії між індивідами. Здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків — друга ознака, відмінна риса суспільства. Колективна свідомість, наявність загальної волі, що перешкоджає розвитку згубної сили людського егоїзму, соціолог Еміль Дюркгейм вважав основою стійкості та єдності суспільства. Саме завдяки фундаментальним цінностям, що засвоюються більшістю населення і орієнтують кожного індивіда на дотримання норм спільної життєдіяльності, і зберігається суспільство, — вважає соціолог Роберт Мертон. Американський соціолог Едвард Шілз упевнений, що суспільство існує тільки під впливом «загальної волі, що забезпечує контроль над всією територією і запроваджує загальну культуру». На початку зародження суспільства людей зв'язували спорідненість та сусідство, що базувалися на емоційній напівінстинктивній основі, на взаємному прагненні, на жаху лишитися допомоги і підтримки. І Фердінанд

Тенніс називає суспільство, що базується на спорідненості та сусідстві, на взаємному прагненні людей один до одного, общиною. Але системою міжособової взаємодії не могла підтримуватися стійкість зв'язків між людьми в міру зростання населення. Соціальні структури стають основним стабілізуючим фактором суспільства.

Структурою соціологія визначає стійкі соціальні утворення, зв'язки, соціальні спільності, соціальні інститути тощо. Саме вони й здійснюють життєво важливу для суспільства мету і завдання. Адже у суспільстві постійно або протягом тривалого періоду існують і функціонують: інститути власності або держава, соціальні спільності, верстви інтелігенції або професійна роль судді тощо, хоча конкретні люди, які забезпечують функціонування соціальних структур змінюються неодноразово. У процесі розвитку суспільства і склалися соціальні структури, виступаючи результатом закріплення стійких взаємодій і відносин, що виникають на основі міжособистих контактів та взаємозв'язків. Саме відносна стійкість і функціональна доцільність соціальних структур сприяє стійкості суспільства. Кожна структура регламентує і відтворює певні види життєдіяльності та взаємозв'язку. Інститут фінансів і засобів регулює обмін товарів, інститут сім'ї — шлюбні відносини, соціально-професійні спільності підтримують розподіл праці. У сукупності соціальні інститути забезпечують спадкоємність, без якої неможливе відтворення соціальних зв'язків.

Соціальні структури здійснюють, реалізують свою роль, підтримуючи стабільність суспільства тільки за умов їх законності, тобто за умов визнання їх доцільності більшістю населення. Автономність і високий рівень саморегуляції суспільства — найважливіша відмінна риса. Здатність створювати необхідні умови для задоволення різноманітних потреб індивідів і надає індивідам широкі можливості для самоствердження і самореалізації. Суспільство має ту самодостатність, яка дозволяє йому без вторгнення ззовні здійснювати своє основне призначення — надавати людям такі форми організації життя, які полегшують їм досягнення особистої мети. Автономність і самодостатність суспільства проявляється саме у відсутності зовнішніх управлінських імпульсів та ін. Суспільство — це універсальний спосіб організації соціальних зв'язків та соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, самодостатній, такий, що саморегулюється та самовідтворюється.

3. Суспільні відносини ті їх структура.

Суспільство як системна єдність соціальних результатів діяльності людей не має статичного характеру, це процесуальна, динамічна, функціонуюча система, котра містить сама в собі детермінанти власної динаміки. Віднайти такі детермінанти це, інакше кажучи, значить установити що є субстанцією соціальної реальності, тобто кінцевою основою (підставою, носієм, витокотом тощо) всіх її явищ, яка в той же час (на обраному рівні аналізу) самодостатня і не потребує нічого зовнішнього для свого існування.

Наскільки вільний дослідник у виборі “субстанції”? Скільки у його виборі довільності, а скільки об'єктивності? А наскільки взагалі коректно ставити питання про “вибір” у разі, коли науковість вимагає однозначної визначеності стосовно субстанції? Погоджуючись з доречністю таких питань, було б не зайве нагадати, що дослідники будують систему знань не на безглуздій сваволі, а на правилах аргументації і апробованих історією науки розумних припущеннях, хоч доза гіпотетичності завжди залишиться і у найбільш досконалих теоретичних конструкціях. Після такого застереження рушимо далі.

Як і будь-який процесуальний порядок, соціальна реальність може бути розглянутою крізь призму змісту і форми. Пристосувавши ці дві категорії як методологічний важіль до субстанційного рівня аналізу, сформулюємо центральну тезу: змістовною стороною буття соціальної реальності, а іншими словами – суспільного життя, є діяльність людей, а формою – суспільні відносини. Отже, ми маємо дві співвідносні,

взаємно корелятивні категорії для вираження субстанції суспільства – людська діяльність і суспільні відносини. Чи можна обійтись однією, а не двома категоріями? В науковій і навіть в навчальній літературі є приклади звернення до одної. Так, в навчальному посібнику для вузів відомого російського фахівця з соціальної філософії К.Х.Момджяна говориться, що субстанцією соціальної реальності є цілеспрямована діяльність людських індивідів і груп, і будь-яке явище набуває статусу соціального, якщо воно потрапило у “силове поле” діяльності.

Як на нашу думку, на людській діяльності від початку “лежить прокляття” самій рухатись у “силовому полі”, тільки вже суспільних відносин, вони й роблять визначальними для неї не природні, а соціальні межі (форми, рамки) здійснення. Жодний атом суспільної людської діяльності не позбавлений такої “опіки” з боку вказаних відносин. В той же час двокатегорійне маркування соціальної субстанції не порушує її єдності, оскільки воно віднесено до однієї інстанції і лише двоаспектно оцінює її: щодо змісту і щодо форми. Розглянемо більш детально ці аспекти спочатку окремо один від одного, а потім повернемося до їх синтетичної оцінки.

Поняття діяльності є абстракцією, в якій фіксується якісно відмінний від процесів у живій і неживій природі спосіб взаємодії людей з середовищем. В своїх універсальних сутнісних ознаках діяльність характеризується цілеспрямованістю, опосередкованістю штучно виготовленими знаряддями, сумісністю та іншим. Трапляється так, що у філософських текстах “людську діяльність” визнають видовою відмінністю більш загального класу діяльнісних проявів у об’єктивному світі. Говорять, скажімо, про “вулканічну діяльність”, “діяльність ріки”, “діяльність термітів” і тоді поняття діяльності ставлять у таку ієрархізовану послідовність категорій: рух → активність → діяльність → життєдіяльність → людська діяльність. Але здається, що, маючи на меті чисто технічну задачу: дати дефініцію діяльності з уникненням тавтології, прибічники такого шляху порушують деякі допустимі межі наукової гри - метафоричні або антропоморфні звороти видають за норму упорядкованої наукової лексики. У контексті ж викладеного тут погляду сказати “діяльність” або “людська діяльність” значить сказати одне й те ж, відносячи поняття діяльності тільки до людини.

Керуючись ідеєю зв’язку діяльності і суспільних відносин, відокремимо власне діяльнісні моменти від решти численних проявів людських енергетичних витрат, які безпосередньо не пов’язані з буттям суспільних відносин. Такому розумінню діяльності цілком пасував би додаток “суспільна” в тому смислі, що йдеться про діяльність не індивідуально, а соціально значущу. В цьому разі до “суспільної” діяльності слід відносити лише той сектор всього кола проявів людської життєдіяльності, який отримує певним чином виражене суспільне визнання і обумовлений (збоку суспільних умов) відносинами між людьми. Решта “діяльнісних” проявів людей є своєрідним резервом, з якого може братись поповнення, що в майбутньому приведе до розширення сектора соціально значущих дій, але поки що вони до “соціальних фактів” не зараховуються. Наприклад, якщо взяти сферу економічного життя, то з самого початку розвитку товарного виробництва особиста діяльність індивіда мала суспільний характер до тої міри, до якої вона втілювалась у продукт, що мав суспільне визнання (попит на ринку). При товарообміну визначається й перевіряється суспільна значущість діяльності виробника, від неї відсіюються елементи, які не мають “виходу” в систему виробничих відносин, з соціальної точки зору цінуються тільки суспільно необхідні трудові затрати. Аналогічні приклади можна навести і зі сфери правової. Які вчинки людей мають протиправний характер? Вочевидь тільки дії з того сектора проявів життєдіяльності, наслідки яких суперечать чинному законодавству, тобто способу фіксування правових відносин. Так само і щодо моральної сфери: до морально нейтральних відносяться діяння, що на даний момент не підпадають під регулювання моральних норм, які втілюють собою моральні відносини між людьми. Отже, обмеження обсягу поняття діяльності людей зоною дій, котрі мають прямий вихід в систему суспільних відносин, є однією з необхідних умов

продуктивного підходу до аналізу сутності діяльності як субстанційного виміру соціальної реальності.

До загальних моментів будь-якої діяльності відносяться: суб'єкт і об'єкт (предмет) діяльності, ціль, засіб і результат, власне діяльність і її умови. Суб'єкт діяльності – це її носій, агент. Виходячи з обмежень, що ми поклали в основу характеристики діяльності як суспільної, тобто такої, яка має “вихід” у систему суспільних відносин, очевидно, що вирішення питання стосовно суб'єкта діяльності залежить від того, хто є виробником кінцевого “продукту”, визнаного у сфері суспільних відносин. Звідси випливає, що справжнім, вирішальним суб'єктом діяльності аж ніяк не завжди буває індивід, ним може бути й мала, або велика група по відношенню до інших груп. Предмет діяльності є те, на що вона спрямована. Ним може бути чи то явище природи, чи то устрій суспільства, чи то сама людина у разі виховної або освітньої діяльності. Категорії ціль, засіб і результат можна розглядати допоміжними, проміжними при розгляді таких атрибутів діяльності як суб'єкт, об'єкт (предмет) і сам процес діяльності. Ціль характеризує суб'єкт відносно його намірів, мотивів, потреб і інтересів.

Стосовно самого процесу діяльності ціль являє собою такий момент для всіх дій суб'єкта, який консолідує їх у цілеспрямовану діяльність, тобто надає останній риси усвідомленості, організованості, запрограмованої послідовності етапів проходження. Через результат ціль пов'язана і з предметом діяльності, оскільки предмет у процесі діяльності стає реалізованою ціллю, цебто результатом. Засіб також є істотною характеристикою людської діяльності і пов'язує суб'єкт, об'єкт і саму діяльність. Важливим загальним моментом діяльності є те, що можна назвати “самою діяльністю”, тобто проходження її як динамічного процесу. Виділяючи цей момент, ми тимчасово абстрагуємося від інших з метою зафіксувати чисту витрату людських сил, психічних і фізичних потенцій людини незалежно від цілі, засобів, результатів, коли є можливість застосувати єдиний масштаб для виміру витрат, а саме - час. Істотний момент будь-якої діяльності – умови. Під умовами діяльності розуміється складний комплекс явищ і обставин, які уможливають діяльність і сприяють її успішному завершенню. У сукупності умов виділяються природні і історичні (суспільні). Дехто може заперечити, що “умови” не слід подавати як момент, ознаку діяльності, оскільки вони знаходяться за межами самої діяльності і скоріш супроводжують її. На це слід сказати, що, виділяючи фундаментальні моменти діяльності, ми не говоримо про діяльність з точки зору її структури. Йдеться не про елементи всередині діяльності і не про зв'язки між ними, а про повноту моментів, характеристик, котрих достатньо для подання діяльності як специфічного способу взаємодії людини з середовищем. За таких обставин умови можуть розглядатись у одному порядку з моментами діяльності.

Соціальний філософ і соціолог-теоретик, прагнучи пояснити історичні явища як результати сумісної діяльності людей, не може обминути питання про сили, що консолідують людей у суспільство, тобто такі, які забезпечують цю сумісність. Першим за значенням соціальним результатом, і в той же час формою людської діяльності, що причетна до консолідації індивідів у цілісність, є суспільні відносини. Як уже йшлося, ми їх розглядаємо тут у статусі субстанційного аспекту соціальної реальності. Зупинимось поки що на визначенні поняття суспільних відносин і виділення їх найбільш суттєвих рис. Немало корисного для вирішення вказаної задачі може дати звернення до змісту загальнофілософської категорії “відносини”. Ця категорія характеризує спосіб буття всіх, без винятку, явищ і предметів у їх взаємному співіснуванні. “Все, що існує, - писав Гегель, - знаходиться у відносинах, і ці відносини є істина будь-якого існування”. У історії філософської думки категорія “відносини” одна з найбільш давніх. Вже Аристотель вказав принаймні на три її значення, які зберігають цінність і досі. Два з них – “числові” відносини і відносини між “пізнанням і тим, що пізнається” - стосуються діяльності суб'єкта, котрий ставить речі у відносини у своїй свідомості. Ще одне значення “відносин” Аристотель пов'язує зі здатністю одних тіл впливати на інші та з проявом

таких здатностей. Ось так, дещо закрутисто, писав він про це: "...Здатність нагрівати перебуває у відносинах до того, що може нагріватися, тому що воно може нагрівати, і в свою чергу те, що нагріває знаходиться у відносинах до того, що нагрівається, і те, що ріже, до того, що ріжеться, тому що і те, й інше відбувається в дійсності."

Втім довгий час категорія "відносини" зберігала своє значення скоріше як гносеологічне поняття, бо її виникнення пов'язували з процедурою порівнювання тіл. Так у філософії XVII-XVIII ст. "відносини" розуміли саме як результат порівняння тіл між собою за тотожною для них основою. Об'єктивність відносин можна було розуміти тільки як об'єктивність основи, тобто тих властивостей, що враховувались при порівнянні співвідносних предметів. Тлумачення ж "відносин" як категорії, що відображує якісь сторони реальної взаємозалежності речей, надовго випала з поля зору філософів і тільки порівняно недавно ситуація покращилась. Спираючись на досягнуті сьогодні результати, наведемо деякі найбільш загальні положення стосовно змісту категорії відносин.

Важливою об'єктивною передумовою відносин між речами є наявність у них загальної підстави відносин, і реально співвідносними можуть бути лише ті предмети, які мають такі підстави. Дві співвідносні речі повинні бути у чомусь тотожними, щоб між ними мали місце відносини з точки зору цієї тотожності.

Відносини не існують самі по собі, поза сторонами, які співвідносяться, тобто не мають абсолютно самостійного онтологічного статусу.

Відносини існують реально. Однак їх реальність специфічна, вони не можуть безпосередньо сприйматись органами чуття. Зовнішнім виявом відносин є взаємодія і зв'язок речей через посередництво фізико-хімічних, біологічних, механічних тощо процесів, які вже можна фіксувати чуттєво. Отже, відносини передбачають зв'язок і взаємодію, але не зводяться до них. Поглиблюючи цю думку, можна сказати, що категорія "відносини" охоплює своїм змістом як реально існуючу можливість зв'язку і взаємодії речей, так і їх дійсну наявність.

Попередні загальні риси "відносин" зумовлюють і особливості їх пізнання: відносини пізнаються через пізнання сторін, що знаходяться у зв'язку і взаємодії. Фіксуючи вплив однієї речі на іншу, ми встановлюємо причинно-наслідкові й інші зв'язки шляхом співвіднесення однієї речі до іншої. Безумовно, таке співвіднесення проходить за тотожною для них основою. В результаті відносини постають перед нами як підсумок абстракції від речей, що взаємодіють.

Підсумкове визначення загальнофілософської категорії "відносини" може бути таким: Відносини – це філософська категорія, що виражає спосіб взаємозалежного буття предметів певної тотожності, сутність якого полягає у наявності у них реальної можливості з необхідністю вступити при належних умовах у актуальний зв'язок і взаємодію через посередництво механічних, фізико-хімічних та інших процесів.

Завдання суб'єкта пізнання, котрий ставить собі за мету з'ясування і вивчення конкретних відносин, полягає у виділенні єдиної, тотожної основи і визначення умов, за якими предмети з необхідністю взаємодіють і тим самим актуалізують відносини, які між ними вже існують. Наведене вище визначення враховує тільки онтологічний аспект "відносин". У логіко-гносеологічному аспекті кожен предмет може ставитись у практично незчисленну кількість відносин, виходячи з наявності безлічі властивостей, за якими предмети можуть порівнюватись один з одним.

Виділені загальні, сутнісні риси відносин властиві і суспільним відносинам. Водночас вони мають і ряд специфічних особливостей, що формуються разом з виникненням соціальної реальності (суспільства). Зупинимось на деяких з них.

Серед специфічних властивостей суспільних відносин слід назвати їх здатність до упредметнення і персоніфікації. Упредметнення говорить про те, що люди взаємодіють між собою не через свою тілесну природу, а через світ предметів-посередників, створених працею і здатних презентувати собою відносини. Йдеться перш за все про весь речовий світ, вироблений людьми. Але упредметнення суспільних відносин не слід обмежувати

тільки речовим світом, хоч він і є головним у житті людини. У процесі історичного розвитку, наявності розгалуженого суспільного життя і розподілу праці виникають і інші, не речові форми "втілення", такі як соціальні норми, цінності, установи тощо. Щодо персоніфікації, або уособлення, то йдеться про те, що люди постають перед нами як соціально "помічені", як певною мірою абстрактні носії, живі репрезентанти суспільних відносин. Не дивлячись на те, що індивіди взаємодіють один з одним як особистості, вони мають і своє «інше Я» - постають як типізовані представники певних соціальних спільнот, як носії соціальних ролей. Конечними суб'єктами, сторонами суспільних відносин часто є різні соціальні спільноти, які уявляють собою над-індивідуальну реальність (етнос, нація, клас, верства, інші групи). У суспільстві індивіди частіш за все співвідносяться один з одним через належність до певної соціальної групи.

Можна виділити й ще деякі особливості суспільних відносин. Як уже відзначалось, реальність відносин є по суті похідною від реальності їх основи, тому в пізнанні дуже важливо правильно встановити цю основу. Якщо в природі основу тіл, що співвідносяться, складає одна з їх природних якостей, то в суспільстві сама основа відносин між людьми є соціально-історичною за своїм походженням. Так, наприклад, у випадку виробничих відносин люди розглядаються під кутом зору здатності до участі в суспільному виробництві і фактичної участі. Будучи попередньо охопленими під цим кутом зору, індивіди вже за тим розрізняються нами за їх місцем в системі суспільного виробництва, за наявністю в них тих чи інших умов і факторів виробництва, тобто розглядаються нами як такі, що співвідносяться. Як і взагалі відносини, суспільні відносини безпосередньо, на рівні перцепцій, не фіксуються, вони відображаються на рівні понять. Їх реальність особливого гатунку, про неї ми судимо, абстрагуємось від чуттєво сприйнятих взаємодій людей. Сумісна діяльність людей - то прояв, вид матеріалізації суспільних відносин. Підкреслити це зайвий раз варто, бо існує тенденція видавати за суспільні відносини емпірично видиме спілкування індивідів у процесі взаємодії, що насправді є тільки зовнішнім проявом цих відносин.

Відтак, спираючись на виявлені специфічні риси суспільних відносин, можна сформулювати їх визначення. Суспільні відносини – це категорія, що виражає спосіб сукупного взаємозалежного буття певних груп людей, сутність якого (цього способу) зводиться до наявності для них реальної можливості вступити з необхідністю у актуальний взаємозв'язок через діяльність і її продукти.

Розглянувши нарізно зміст категорій діяльності і суспільних відносин, повернемося ще раз до особливостей їх зв'язку. У їх співвідношенні відображується важлива сторона філософського підходу до суспільного життя. Вони – субстанція соціальної реальності, її риштовання. Ця субстанція подається нами у подвоєному вираженні: як зв'язок формального й змістовного. Форма й зміст – важливі взаємопов'язані характеристики об'єктів будь-якого роду. У найзагальнішому вигляді форма виражає собою визначеність буття, визначеність його змісту. Але її й не можна уявляти як дещо зовнішнє, накинуте на зміст. Взаємозв'язок форми й змісту глибше. Форма обумовлена змістом, та вона ж є і обумовлюючим началом, тобто виступає як принцип, закон, що обумовлює змістовну усталеність об'єктів. Виходячи з цього, форму можна трактувати як сутність. Отже, форму (сутність) суспільного життя як діяльності людей складають суспільні відносини.